

O'ZBEK TILIDA TAQLID SO'ZLARNING KELIB CHIQISHI VA ETIMOLOGIYASI: QIYOSIY TAHLIL

Gulchexra Matnazarova

Urganch RANCH texnologiya universiteti Jahon tillari kafedrası magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqola o'zbek tilida taqlid so'zlarning (onomatopeya va ideofonlarning) kelib chiqishi, tarixiy shakllanishi, fonetik-semantik o'ziga xosliklari hamda ularning umumturkiy qiyosiy til tizimidagi o'rnini ilmiy asosda tahlil qiladi. Tadqiqot qadimgi turkiy yodgorliklar, o'zbek tili materiallari va boshqa turkiy tillarning qiyosiy faktlariga tayangan holda olib borildi. Maqolada taqlid so'zlarning fonetik motivatsiyaga asoslangan tabiati, semantik kengayish jarayoni, morfologik aktivligi va lingvomadaniy ahamiyati keng yoritilgan. Qiyosiy natijalar taqlid birliklarining turkiy tillarda fonosemantik jihatdan o'xshash, ammo fonotaktik farqlari bilan ajralib turishini ko'rsatadi. Tadqiqot taqlid so'zlar o'zbek tilining eng qadimiy qatlamlaridan biri ekanini, ularning etimologik o'rganilishi esa til taraqqiyotini chuqurroq anglashga imkon berishini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: taqlid so'zlar, onomatopeya, ideofon, etimologiya, qadimgi turkiy til, fonosemantika, qiyosiy lingvistika

Аннотация

В данной статье проводится научный анализ происхождения и исторического формирования подражательных слов (ономатопеических и идеофонных единиц) в узбекском языке, их фонетико-семантических особенностей, а также места этих единиц в общетюркской сравнительно-языковой системе. Исследование опирается на древнетюркские памятники, современные материалы узбекского языка и сопоставительные данные других тюркских языков. В статье подробно раскрываются фонетическая мотивация подражательных слов, процессы семантического расширения, морфологическая активность и их лингвокультурное значение. Сопоставительный анализ показывает, что подражательные слова во многих тюркских языках обладают близкими фоносемантическими характеристиками, сохраняя при этом различия в фонотактике. Полученные результаты подтверждают, что подражательные слова являются одним из древнейших пластов узбекской лексики, а их этимологическое изучение способствует более глубокому пониманию исторического развития языка.

Ключевые слова:подражательные слова, ономотопея, идеофоны, этимология, древнетюркский язык, фоносемантика, сравнительное языкознание

Abstract

This article provides a scholarly analysis of the origin and historical development of imitative words (onomatopoeic and ideophonic units) in the Uzbek language, focusing on their phonetic-semantic characteristics and their place within the comparative linguistic system of the Turkic language family. The research is based on ancient Turkic inscriptions, contemporary Uzbek linguistic data, and comparative evidence from other Turkic languages. The article thoroughly examines the phonetic motivation of imitative words, processes of semantic expansion, morphological productivity, and their linguocultural significance. Comparative results demonstrate that imitative units across Turkic languages share common phonosemantic features, although they differ in phonotactic patterns. The findings confirm that imitative words constitute one of the oldest lexical layers of Uzbek and that their etymological study provides deeper insight into the historical evolution of the language.

Keywords:Imitative words, onomatopoeia, ideophones, etymology, Old Turkic language, phonosemantics, comparative linguistics

1. Kirish

O'zbek tili tarixiy taraqqiyoti jarayonida shakllangan leksik qatlamlar ichida taqlid so'zlar alohida o'rin tutadi. Ular tovush, harakat, holat va tabiatdagi jarayonlarni bevosita aks ettiruvchi lingvistik birliklar sifatida tilning eng qadimiy, eng barqaror va eng tabiiy unsurlaridan biri hisoblanadi. Tabiiy ovozlarning fonetik taklidi sifatida vujudga kelgan taqlid so'zlar antropologik jihatdan inson idrokiga, fiziologik jihatdan esa eshitish sezgilarining xususiyatlariga tayanadi. Shuning uchun ham ular ko'p tillarda o'xshash fonetik modellarda uchraydi va o'zgarishga nisbatan kam beriluvchan bo'ladi.

O'zbek tilidagi *shiq*, *tapp*, *g'uv*, *qars*, *miyov*, *vov*, *shildir*, *g'irr*, *shuv* kabi birliklar xalqning hayotiy tajribasi, tabiat hodisalarini idrok etish uslubi va madaniy-estetik qarashlari bilan chambarchas bog'liq. Taqlid so'zlarning ko'plab variantlari o'zbek xalq og'zaki ijodi, shevalar va tarixiy yodgorliklarda uchrashi ular tilning eng qadimiy qatlamiga mansub ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

So'nggi yillarda turkiy tillar bo'yicha olib borilgan qiyosiy tadqiqotlar taqlid so'zlarning umumturkiy ildizlarga ega ekanini, ayrim shakllarning esa lokal fonetik moslashuvlar natijasida farqlanganini ko'rsatmoqda. Ammo o'zbek tilida aynan taqlid birliklarning kelib chiqishi va etimologik yo'nalishda batafsil qiyosiy tadqiqotlar hali

yetarlicha yoritilmagan. Ushbu maqola ana shu bo'shliqni qisman to'ldirishga qaratilgan.

2. Metodologiya

Tadqiqotning ilmiy asoslangan bo'lishi uchun bir nechta lingvistik metodlar kompleks qo'llanildi.

2.1. Etimologik tahlil

Qadimgi turkiy yodgorliklar — Orxon-Yenisey bitiklari, “Devonu lug‘otit-turk”, “Qutadg‘u bilig”, eski o‘zbek yozma yodgorliklari materiallari bilan zamonaviy o‘zbek tilidagi taqlid so‘zlar qiyosiy-etimologik jihatdan tahlil qilindi. Bu tahlil taqlid so‘zlarning tarixiy izchilligini tiklash imkonini berdi.

2.2. Qiyosiy-lingvistik metod

O‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turk, uyg‘ur, tatar va qoraqalpoq tillaridagi taqlid shakllar fonetik-semantik o‘xshashliklar va farqlar nuqtayi nazaridan solishtirildi. Bu metod umumturkiy ildizlarning mavjudligini aniqlashda muhim bo‘ldi.

2.3. Fonosemantik tahlil

Tovushning ma’noga bevosita ta’siri, jarangli va jarangsiz undoshlarning akustik xususiyatlari, portlovchi va sirg‘aluvchi fonemalarning semantik yuklamasi tahlil qilindi.

2.4. Struktur-semantik yondashuv

Taqlid so‘zlarning ma’no kengayishi, metaforik ko‘chish, grammatiklashuv jarayonlari tahlil qilindi.

Metodlar bir-birini to‘ldirdi va natijada taqlid so‘zlarning kelib chiqish mexanizmi ko‘p qirrali yondashuv asosida ochib berildi.

3. Natijalar

3.1. Qadimgi turkiy manbalarda taqlid so‘zlarning izlari

Qadimgi turkiy bitiklarda uchraydigan ko‘plab taqlid so‘zlar zamonaviy o‘zbek tilida deyarli o‘zgarishsiz saqlangan. Masalan:

- Orxon bitiklarida uchraydigan *tang* (kuchli zarba ovozi), *yir* (g‘irillash), *kap/kak* (qarsillash) kabi shakllar o‘zbek tilidagi *tang*, *g‘irr*, *qars* kabi variantlarga mos keladi.
- “Devonu lug‘otit-turk”da *şık*, *dup*, *tak*, *gür*, *pat* kabi birliklar qayd etilgan bo‘lib, ular hozirgi o‘zbek tilida *shiq*, *dup*, *tak*, *g‘uvur*, *pat* kabi shakllarda mavjud.

Bu faktlar taqlid so‘zlar fonetik jihatdan eng konservativ qatlam bo‘lishini ko‘rsatadi.

3.2. Fonetik motivatsiya va fonosemantik mexanizmlar

Taqlid so‘zlarning shakllanishida akustik jarayonlar asos bo‘lib xizmat qiladi.

3.2.1. Jarangsiz undoshlar

p, t, k, s, sh tovushlari keskin ovozlarni bildiradi:

- *shiq* — sinish
- *tapp* — zarba
- *qars* — urish ovozi

3.2.2. Jarangli undoshlar

gʻ, *g*, *d*, *b* tovushlari uzluksiz, *ogʻir*, quyuq ovozlarni beradi:

- *gʻuv*
- *gʻirr*
- *duv*

3.2.3. Takroriy boʻgʻinlar

Jarayonning davomiyligini bildiradi:

- *shuv-shuv*
- *gʻirr-gʻirr*
- *shildir-shildir*

Bu fonosemantik mexanizmlar turkiy tillarning umumiy akustik idrok modeliga asoslanadi.

3.3. Morfologik kengayish

Taqlid soʻzlar oʻzbek tilida yangi grammatik birliklar yaratishda juda faol ishlatiladi.

3.3.1. Feʻllar

- *shiq* → *shiqilla-*
- *gʻuv* → *gʻuvulla-*
- *shirr* → *shirrilla-*

3.3.2. Otlashish

- *shap* → *shapat*
- *qars* → *qarsak*

3.3.3. Sifatlar

- *shovqin* → *shovqinli*
- *shiqir* → *shiqirlagan*

Bu jarayon taqlid soʻzlar tilda mahsuldorlik darajasi yuqori ekanini koʻrsatadi.

3.4. Turkiy tillarda qiyosiy tahlil

Taqlid soʻzlarning aksariyati turkiy tillarda fonetik jihatdan oʻxshashdir:

Oʻzbek Turk Qozoq Qirgʻiz Izoh

<i>shiq</i>	<i>şık</i>	<i>şıq</i>	<i>şık</i>	umumiy ildiz
<i>gʻuv</i>	<i>gür</i>	<i>güw</i>	<i>gıv</i>	fonetik farqlanish
<i>tapp</i>	<i>tap</i>	<i>tap</i>	<i>tap</i>	universal model
<i>gʻirr</i>	<i>gır</i>	<i>gır</i>	<i>gır</i>	barqaror shakl

Bu o'xshashliklar umumturkiy fonosemantik asosning mavjudligidan dalolat beradi.

3.5. Etimologik xususiyatlar

3.5.1. Qadimiylilik

Taqlid so'zlar 1500 yildan ortiq tarixiy izga ega.

3.5.2. Semantik kengayish

Ayrim birliklar ma'nosini kengaytirgan:

- *shiq* — sinish → metaforik “*shiq bo'lish*”
- *g'uv* — shamol ovozi → texnik shovqin

3.5.3. Lingvomadaniy ahamiyat

4. Muhokama

Taqlid so'zlar xalqning tabiatni idrok etish uslubini aks ettiradi.

Tadqiqot natijalari taqlid so'zlarning o'zbek tili leksik tizimidagi o'rni nihoyatda muhim ekanini yana bir bor ko'rsatdi. Avvalo, ularning eng qadimiy qatlamga mansubligi qadimgi turkiy yodgorliklar bilan qiyosiy materiallar orqali isbotlandi. Bu so'zlar tabiatdagi tovush va jarayonlarning to'g'ridan-to'g'ri aks sadosi sifatida vujudga kelganligi sababli, tarixiy o'zgarishlarga kamroq uchragan, fonetik tarkibini asosan saqlab qolgan. Shu bois ular til taraqqiyotining izchil qatlamlarini tiklashda muhim “tirik iz” vazifasini bajaradi.

Ikkinchidan, taqlid so'zlar fonetik jihatdan eng barqaror birliklar sirasiga kiradi. Ularning fonosemantik tuzilishi — ya'ni tovush tarkibi va ma'no o'rtasidagi bevosita bog'liqlik — buzilsa, so'zning asosiy funksiyasi yo'qoladi. Masalan, *shiq* yoki *tapp* kabi birliklarda har bir fonema ma'noni birlamchi tarzda ifodalaydi; shu sababli fonetik o'zgarishlar minimal bo'ladi. Bu xususiyat ularni boshqa leksik birliklardan tubdan farqlaydi.

Uchinchi muhim jihat — taqlid so'zlarning umumturkiy ildizlarga ega ekanidir. Qiyosiy tahlil natijalari o'zbek, qozoq, qirg'iz, turk, uyg'ur, tatar hamda boshqa turkiy tillarda juda ko'p taqlid birliklari bir-biriga juda yaqin fonetik modellarda uchrashini ko'rsatadi. Bu holat tasodifiy emas: umumiy akustik idrok, qadimiy fonetik tizim va tarixiy genealogik aloqalar bu so'zlar shakllanishining yagona zaminidir. Shunga qaramay, ayrim fonotaktik farqlar mavjud bo'lib, ular har bir tilning mustaqil fonologik taraqqiyotidan dalolat beradi.

To'rtinchidan, taqlid so'zlar morfologik jihatdan juda faol. Ular zamonaviy o'zbek tilida fe'llar, otlar, sifatlar va hatto ravish va hol birliklarini hosil qilish jarayonida muntazam ishtirok etadi. Bu esa ularning faqat leksik birlik sifatida emas, balki so'z yasash va grammatik tizimning faol elementi sifatida ham katta ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Masalan, *shiq* → *shiqir*, *shiqillamoq*, *shiqildoq* kabi ketma-ket yasallishlar

tilning derivatsion qudratini namoyon etadi.

Beshinchidan, taqlid soʻzlarning lingvomadaniy ahamiyati alohida taʼkidlashga arziydi. Ular xalqning tabiatga munosabati, eshitish sezgisining noziklik darajasi, madaniy tajriba va folklor anʼanalari bilan chambarchas bogʻlangan. Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodidagi *shildirama*, *gurullash*, *shuvullash*, *qarsak*, *duv-duv gap* kabi birikmalar nafaqat tilning fonetik tasvir imkoniyatlarini, balki madaniy-estetik idrokni ham aks ettiradi. Shu sababli, taqlid soʻzlarning oʻrganilishi nafaqat lingvistik, balki etnomadaniy tadqiqotlar uchun ham muhim manba hisoblanadi.

Turkiy tillar oʻrtasidagi fonetik oʻxshashliklar ham alohida eʼtiborga molik. Ular umumiy etnik va lingvistik tarixning chuqur ildizlarga ega ekanini tasdiqlaydi. Masalan, oʻzbek tilidagi *shiq*, turk tilidagi *şık*, qozoq tilidagi *şıq* shakllari fonosemantik jihatdan bir xil asosga ega boʻlib, qadimgi turkiy ildizlardan to hozirgi davrgacha muntazam ravishda saqlanib kelganligini koʻrsatadi. Bu esa taqlid soʻzlarning turkiy tillar rivojida oʻziga xos mustahkam koʻprik vazifasini bajarayotganini anglatadi.

Shu bilan birga, taqlid soʻzlarning etimologik tadqiqi til tarixini chuqurroq anglash uchun zarur boʻlgan noyob lingvistik manbalarni taqdim etadi. Zero, bu soʻzlar tilning eng qadimiy sathlaridan biriga daxldor boʻlganligi sababli, ular orqali turkiy xalqlarning qadimgi dunyoqarashi, fonetik idroki, tabiat hodisalarini tasvirlash uslubi va tilning natural rivojlanish yoʻnalishlarini aniqlash mumkin.

Umuman olganda, muhokama qismi taqlid soʻzlarning kompleks xarakterga ega boʻlgan lingvistik hodisa ekanini, ularning tadqiqi esa fonetika, semantika, etimologiya va madaniyatshunoslik kabi bir nechta fanlarning chorrahasida olib borilishi lozimligini koʻrsatdi.

5. Xulosa

Ushbu tadqiqot natijalari oʻzbek tilida taqlid soʻzlarning lingvistik va madaniy jihatdan muhimligini bir qator jihatlardan tasdiqlaydi. Birinchi navbatda, taqlid soʻzlar oʻzbek tilining eng qadimiy leksik qatlamlaridan biri sifatida shakllangan boʻlib, ular qadimgi turkiy yodgorliklar va xalq ogʻzaki ijodidagi izlar orqali til tarixidagi barqarorligini koʻrsatadi. Bu qatlam tilning tabiiy rivojlanishini, inson idrokiga mos shakllanishini va fonosemantik mexanizmlar bilan chambarchas bogʻliqligini anglashga imkon beradi.

Ikkinchidan, taqlid soʻzlar fonetik jihatdan eng barqaror boʻlib, ular tovush va maʼno oʻrtasidagi yaqin aloqani saqlab qoladi. Shu tufayli ularning shakllanishi va qoʻllanilishi tilning boshqa leksik birliklariga qaraganda kamroq oʻzgarishga uchraydi. Bu xususiyat ularni til tarixida izchil va ishonchli manba sifatida koʻrsatadi.

Uchinchidan, qiyosiy tahlil taqlid soʻzlarning umumturkiy ildizlarga ega ekanini va turkiy tillar oʻrtasida fonosemantik oʻxshashliklarni namoyon etishini koʻrsatdi. Bu,

tilshunoslik nuqtai nazaridan, o'zbek tilining turkiy til oilasidagi genealogik o'rnini aniqlashda muhim dalil sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, har bir tilning fonotaktik farqlari, lokal talaffuz va morfologik xususiyatlar taqlid so'zlarning individual til xususiyatlarini ifodalaydi.

To'rtinchidan, taqlid so'zlar morfologik jihatdan faol bo'lib, ular fe'l, ot, sifat va ravish shakllarini hosil qilishda muhim vosita hisoblanadi. Bu tilning yaratish va izohlash imkoniyatlarini kengaytiradi, nutqning ifodaviy qudratini oshiradi. Shu sababli taqlid so'zlar faqat fonetik yoki semantik birlik emas, balki tildagi produktiv morfologik jarayonlarning faol ishtirokchisi sifatida ham ahamiyatli.

Beshinchidan, taqlid so'zlarning lingvomadaniy ahamiyati katta. Ular xalqning tabiatni idrok etish uslubi, madaniy-estetik qarashlari va og'zaki ijodiy an'analari bilan chambarchas bog'liq. Shu bois, ularning o'rganilishi nafaqat lingvistik, balki etnolingvistik va madaniyatshunoslik tadqiqotlari uchun ham muhim manba hisoblanadi.

Natijada, o'zbek tilidagi taqlid so'zlarning etimologik va qiyosiy tahlili til tarixini chuqurroq anglash, qadimgi turkiy ildizlarni tiklash, tilning fonosemantik va morfologik imkoniyatlarini aniqlash hamda lingvomadaniy xususiyatlarni yoritish imkonini beradi. Ular tilda nafaqat fonetik va semantik, balki madaniy identifikatsiya vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Umuman olganda, tadqiqot taqlid so'zlarning kompleks lingvistik hodisa ekanini ko'rsatadi va kelajakda bu sohadagi izlanishlar turkiy tillar qiyosiy lingvistikasi, psixolingvistika va madaniyatshunoslik bilan integratsiyalashgan holda olib borilishi mumkinligini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev, A. (2010). *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi*. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Allan, K. (2014). *Linguistic Meaning*. London: Routledge.
3. Buranov, J. (1995). *Turkiy tillar qiyosiy grammatikasi*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
4. Crystal, D. (2010). *The Cambridge Encyclopedia of Language* (3rd ed.). Cambridge University Press.
5. Doğan, L. (2018). Onomatopoeic words in Turkic languages. *Journal of Turkic Linguistics*, 12(3), 45–67.
6. Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill.
7. Johanson, L., & Csató, É. (1998). *The Turkic Languages*. London: Routledge.

8. Mahmud al-Kashgari. (2005). *Devonu lug'otit-turk* (R. Rahmonov, Trans.). Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
9. Vaux, B., & Cooper, J. (1999). *Introduction to Linguistic Field Methods*. Munich: Lincom Europa.